

גשר על פני מים סוערים: המעמד הבינוני המזרחי כסוכן שינוי עירוני

הדר שוורץ-אבניאל ומירב אהרון-גוטמן

תקציר

אי שוויון חברתי ומרחבי הוא סוגיה מרכזית בלימודים עירוניים בישראל ובקהילה הבינלאומית. הספרות עמדה על היווצרם של גבולות עירוניים, על מנגנונים של סגרגציה אתנית ומעמדית ועל משטרים של אתנוקרטיה עירונית אשר קיבעו ושעתקו את ההבדלים החברתיים והמרחביים בין קבוצות חברתיות שונות. למחקר אשר שם במרכז את תהליכי השינוי בעיר יבנה, קל היה להיכנס למסגרות פרשנות אלה. בשנות השמונים הוקמו ביבנה שכונה צבאית ושכונה אזרחית, שכונות המורכבות מצמודי קרקע אשר הפכו לביתם של אוכלוסיות מרמה סוציו-אקונומית בינונית-גבוהה. נקודת מפגש זו – בין ניגודים סוציולוגיים ומרחביים חדים כל כך – יכולה היתה להפוך את יבנה לעיר סגרגטיבית הבנויה ממובלעות אתנו-מעמדיות.

אך בפועל, ניגודים אלה, הגם שהתקיימו ביבנה, יצרו את הבסיס של יבנה כפי שאנו מכירים אותה היום – בית נחשק עבור מעמד הביניים הישראלי. המחקר עומד על מרכזיותו של המעמד הבינוני המזרחי, אותו אנו מכנות "מתווכים עירוניים" אשר עסק במיתון הפערים ובניהול המפגש בין האוכלוסיות. המאמר מבקש להוסיף נדבך לתיעוד ולניתוח המעמד הבינוני המזרחי והתפקיד שמילא בהקשרים של פיתוח עירוני. ייחודו של המחקר לא רק בהצבעה מבנית על היווצרו של המעמד הבינוני אלא בזיהוי אסטרטגיות הפעולה שלו ומשמעותן על הסוציולוגיה של החברה הישראלית. המאמר קורא לכתיבה של תיאוריה חדשה אשר תתעד ותבאר את תהליכי המוביליות החברתיים והמרחביים בישראל.

מילות מפתח

מעמד ביניים
מזרחיים
מוביליות חברתית
שכונה צבאית

שוורץ-אבניאל ה. ואהרון-גוטמן מ., (2023). גשר על פני מים סוערים: המעמד הבינוני המזרחי כסוכן שינוי עירוני. *תכנון*, 20 (1).

פרולוג

של ילדותם מאחור: הם היו הגשר. עוצמתם כגשר היתה כל כך חזקה – עד שהביאו למחיקתו של הוואדי, אשר הפך לפארק בשכונה שהפכה לביתם של בני המעמד הבינוני בישראל. זהו מאמר על תפקידו העירוני המתווך והמגשר של מעמד הביניים המזרחי, ועל הבסיס שהקים לבנייתן של ערי אמצע.

מבוא

מאמץ רב הושקע במדעי החברה להבנת היחס שבין שלוש קטגוריות מרכזיות לסוציולוגיה – מרחב, אתניות, ומעמד. מחקרים רבים עמדו על הקשר שבין הקטגוריה המעמדית והקטגוריה האתנית ועשו שימוש במושג האתנו-מעמד (לדוגמה: Cohen & Aharon Gutman, 2014) על מנת לעמוד על מרכזיות הצומת שבין שני המושגים. הגיאוגרפיה הוסיפה לדיאלוג זה גם את המרחב. כך, בהקשרים עירוניים עמדו חוקרים וחוקרות על היווצרותם של מובלעות אתניות וגטאות, על כינונם של גבולות עירוניים ועל השלכותיהם בניהול היחסים שבין קבוצות אתניות ודתיות במרחב העירוני (מדובר בגוף ידע עשיר – במסגרת מוגבלת זו

במרכזה של יבנה ניצב וואדי. הוואדי היה מקום אמיתי, אבל בפי היבנאים הוא קיבל פעמים רבות משמעות סימבולית. הוא חצה בין יבנה הוותיקה ליבנה החדשה והיווה ביטוי קונקרטי ופיזי לגבול עירוני, אך יותר מכך – לגבול חברתי, מעמדי ואתני.

המבקרים ביבנה היום יתקשו למצוא את הוואדי. על שטחו הוקם פארק. הנחל, חלקו חשוף וחלקו מוטמן. בביקור במקום מצאנו את הגשר הירוק ששימש לחצייה בין חלקי העיר. מונח בצד כאנדרטה ליבנה שהיתה. ליד הגשר הונח שלט שבו כתוב:

"גשרון זה הינו שריד לגשר הולכי רגל שהיה קיים מעל הנחל טרם סגירתו והקמת הפארק. בשנים שלאחר הקמת יבנה היווה הנחל חייץ בין השכונות. האמיצים בילדי השכונות עברו מצד אחד לשני על גבי צינור מים שחצה את הנחל ולא אחת נפלו לתוך הנחל שהיה מסוכן, במיוחד בימי החורף".

חשבנו שאין דרך טובה מזו לפתוח את מאמרנו זה ואם נמשוך את המטאפורה נאמר כך: המאמר עוסק באותם ילדי שכונות אמיצים אשר חצו את הנחל, והקימו רעיונית ופיזית את העיר המתחדשת. לאחר החצייה הם לא הותירו את יבנה

השתייכות לקבוצת סטאטוס זהה לזאת של האוכלוסייה החדשה. זהות כפולה זו היוותה גשר בין אוכלוסיות והפכה אותם למתווכים עירוניים. ההזדהות עם כל אחת מהקבוצות המתגוררות בעיר ציירה את המתווכים כדמויות מקובלות ואהודות, הקלה על התקשורת עם תושבי השכונות השונות, וסייעה להם בהבנה של הצרכים השונים.

מתודולוגית, מחקר זה מבוסס על חקירה חברתית-תכנונית-היסטורית של מרחב עירוני. המחקר, מבית היוצר של הסוציולוגיה האורבנית, כלל ניתוח מרחבי הכולל אפיון של הסביבה הבנויה, של תהליכי התכנון העירוניים ובעיקר האופנים בהם הסיטואציה החברתית התארגנה לנוכח תהליכי פיתוח אלה. למדנו ותיעדנו את תוכניות הבינוי העירוניות והתוכניות האסטרטגיות שנעשו לאורך עשורים. הניתוח התב"עי כלל הוראות התכנית וחומרים נלווים לה. ניתחנו את המגמות הדמוגרפיות, ניתוח שכלל תהליכי אכלוס ושינוק של קרקעות ופרויקטי מגורים. ביצענו חקירה היסטורית אשר כללה צלילה לארכיון (צלילה מוגבלת מפאת דלות החומרים) וניתוח של עיתונות מקומית לאורך השנים. החקירה החברתית התבססה בעיקר על ראיונות עומק עם תושבי השכונות השונות, דמויות מפתח בעיר, אשר הובילו את תהליכי השינוי וניהלו אותם.

בחלקו הראשון המאמר מציע דיון תיאורטי אודות מעמד, אתניות ומרחב, ואריגתם של מושגים אלה יחד. בחלקו השני המאמר מציג את זירת המחקר – העיר יבנה. בחלק השלישי יוצגו המתווכים העירוניים, בני המעמד הבינוני המזרחי ביבנה, ולבסוף יתקיים דיון תיאורטי המבקש לפרום את שלוות החפיפה שבין מרחב-מעמד-אתניות, באמצעות דיון בפעולתם של המעמד הבינוני המזרחי.

הקדמה תאורטית: מעמד, אתניות ומרחב - בין תמונת מצב לניתוח של יחסים דינמיים

הצירוף מעמד-אתניות-מרחב אוצר בתוכו שלוש קטגוריות שמתכנסות והופכות לתופעה רבת עוצמה. אך בסקירה זו אנו מעמידות משקל נגד למחקרים אלה: מחקרים אשר באופן שיטתי וביתר שאת החל מאמצע שנות השמונים מראים כיצד כל אחת מהקטגוריות הללו עוברות שינוי ומעשה ההתלכדות שלהם למופע אחד - מאבד מחוזקו האמפירי ולכן קורא לניסוחו של בית תיאורטי חדש.

נפתח במחקרים המצביעים על הלכידות שבין מעמד-אתניות: ההגירה של מזרחים רבים לישראל גררה עימה ניעות מעמדית שלילית, ממעמד הביניים לפרולטריון (שוורץ, 2014: 104). בתוך דור, המזרחים ירדו והישתוו ברמת שכן ובהרכבן המקצועי ליתר המזרחים (אמית 2001). ההחזר שקיבלו מזרחים על השכלה היה נמוך הרבה יותר מזה של אשכנזים (סמוחה וקראוס Khazoom 1986; 2008), והדור השני להגירה קיבל חינוך נחות שגרם לניחשולו (סבירסקי 1981; 1990; אמית 2001), כך נוצרה

נזכיר את Park, 1952 ואת Wacquant, 2008. בישראל, רבים מן המחקרים הללו אשר הצליבו בין המרחבי והאתני, הביאו לביסוסו של מושג הפריפריה. מושג זה, למרות מגבלותיו הרבות הפך להיות נקודת הכינוס של יחסים אתנים ומעמדים במרחב. בייחוד תרם מושג זה להנהרת היחסים המרחביים שבין מזרחים לאשכנזים, עיירות פיתוח והתיישבות עובדת ועובדי צווארון לבן אל מול צווארון כחול (Tzfidia & Yacobi, 2011). בהקשרים של יחסי יהודים-ערבים הציע יפתחאל את מושג האתנוקרטיה אשר הפך למושג המקשר בין משטר קרקעות לבין מבנה מעמדי ואתנו-לאומי. מושג זה זכה גם לגרסא עירונית, יפתחאל ויעקבי (Yiftachel & Yacobi, 2003) הציעו את המושג אתנוקרטיה עירונית על מנת לתאר משטרים של סגרגציה עירונית בירושלים. הגיונות אלה של הפרדה על בסיס מרחב-מעמד-אתניות האירו גם את הנעשה בערים בישראל בהקשרים דתיים (שלהב, 1991) בהקשרים של דת וערים מעורבות (מנחם קליין, 2016) ובהקשרים של פעולה אמנותית בערים מעורבות (Yavo Ayalon, 2019). הגיונות תיאורטיים ואמפיריים אלה קנו להם אחיזה בסוציולוגיה הישראלית ובהמשך גם בשיחה הציבורית בישראל.

לעומתם, פורסמו מחקרים אשר מאתגרים את ההלימה שבין אתניות-מעמד-מרחב ומדווחים על שינוי ועל מופעים מגוונים של ניעות. כהן וליאון (2008) הצביעו על קיומה של קבוצה מובחנת שנוצרה לאחר המהפך בשנת 1977, המכונה "מעמד בינוני-מזרחי". לטענתם, בני מעמד זה הפכו לאחד הגורמים המרכזיים, בשינוי מאזן הכוחות בין המדינה לחיי הפרט ובין אליטות ושכבות חברתיות, תרבותיות ופוליטיות אשר מגדירות מחדש את דפוסי הפעולה בישראל. (כהן וליאון, 2008). **מאמר זה מבקש להצטרף למחקרים אלה ולאטגר את שלוות החפיפה שבין אתניות-מעמד-מרחב באמצעות ניתוח אסטרטגיות הפעולה המרחביות והחברתיות של המעמד הבינוני המזרחי.**

אנו טוענות כי בעיר אשר התהוו בה תנאים לסגרגציה מרחבית וחברתית, המעמד הבינוני המזרחי מילא תפקיד מפתח במיתון הפערים ובתיווך בין קבוצות קצה בעיר, לכן כינינו אותם - 'מתווכים עירוניים'. חברי קבוצה זו הם גברים, מזרחים, דור שני בארץ או שעלו אליה בגיל צעיר, בני המעמד הבינוני, דור ראשון להשכלה, מבני יבנה הוותיקה בעבר ששיפרו דיור ועברו להתגורר בשכונה האזרחית. הם הובילו ועיצבו את הפוליטיקה העירונית והתבססו כאנשי מפתח שהיו שותפים פעילים בקביעת מדיניות הפיתוח העירונית או ביישומה בתחומי הדיור, החינוך, החברה והשירותים העירוניים במסגרת אזרחית או מוניציפלית, ולכל אחד מהם היו מאפיינים שיצרו אמון בינם לבין הקבוצות השונות בעיר. תושבים אלה היו חלק מאליטה פוליטית וחברתית, שמצד אחד ייצגה את האוכלוסייה הוותיקה והרי הם צמחו מתוכה, ומנגד, הם חלקו

תהליכי האכלוס של המהגרים שהגיעו ממדינות ערב בשנות החמישים והשישים, שוכנו בשכונות צפופות בפריפריה העירונית, במושבי עולים בפריפריה הארצית, ובעיירות הפיתוח – ואלה עיצבו את מסלול חייהם כמשפחות וכפרטים (יפתחאל וקדר, 2000; Tzfadia & Yacobi, 2011).

היחסים בין שלושת הקטגוריות זכו לעיון ולביאור גם בסוציולוגיה של יחסי עבודה: עיירות הפיתוח הפכו, תחת תכנית ספיר, למקום משכנן של התעשיות המסורתיות (Cohen & Aharon-Gutman, 2014), כך הסוציולוגיה הביקורתית עמדה בהרחבה, ומתוך ראייה מרקסיסטית על הפרולטריוזציה של המזרחיים בישראל (סבירסקי, 1981; סבירסקי וברנשטיין, 1993). העבודה במפעלים והחיים בפריפריה עיצבו את אורחות חייהם, את תפיסת האזרחות שלהם והם, לצד אוכלוסיות נוספות – הפכו גם לקורבנות הגלובליזציה ולמפסידים העיקריים מקריסתם של המפעלים המסורתיים.

גיגי ואחרים (2020) מתעדים את הפרופיל הסוציולוגי של סגל אקדמי במוסדות להשכלה גבוהה ועומדים על הייצוג האתני של סגל באקדמיה ובמכללות בפריפריה במיוחד. קריסטל (Kristal, 2013) מדווחת על העמקת אי השוויון ומציעה המשגה הקשורה במעבר לקפיטליזם ליברלי. אהרון גוטמן וכהן דיווחו על כשלונה של תכנית ביטול הפריפריה בתחבורה ועל האופק התעסוקתי המצומצם של צעירי חצור הגלילית (2019). גם בשדה האמנותי טוענים איילון ואחרים כי אמנות עירונית משעתקת את הגבולות האתניים והלאומיים בעיר עכו (Yavo-Ayalon et al, 2019). עוד מחוזקת קהילה זו מן הצד של הנתונים אודות אי שוויון אשר עמדה על חלקה הרב של כתובת המגורים בקורלציה להישגים בהשכלה (קונור-אטיאס ואבו-חלא, 2009). בנוסף, חוקרים אף דיווחו על עלייה בדפוס ההצבעה האתני (יעיש, 2003; שלו ולוי, 2004). גם מאמרים אשר עוסקים בכניסתם של מזרחיים למעמדות הביניים, ממשיכים לעסוק באופנים בהם גבולות בלתי נראים ממשיכים להבחין בין בני נוער מקרב הקבוצה האתנית לעומת חבריהם למעמד הבינוני (Abutbul-Selinger, 2020).

המעמד הבינוני המזרחי - קבוצה חדשה במרחב חברתי משתנה

קשה לשים את האצבע על הנקודה בה החל המחקר לדווח על מגמות חדשות אשר מסמנות את היחלשות הקשר שבין המושגים אתניות-מעמד-מרחב. אחד המחקרים אשר הקדימו להצביע על אופק מעמדי ועל ניעות חברתית בתוך מבנים כלכליים וחברתיים של הפליה וסגרגציה היה מחקרו של יער (1986) אשר הראה כיצד מזרחיים יצרו מסלולי ניעות אלטרנטיבית, עוקפי השכלה גבוהה, באמצעות יזמות פרטית, בכך הוא סימן לראשונה את ההזדמנויות המקופלות בשוק החופשי עבור מזרחיים.

חפיפה ניכרת בין אתניות למעמד. מגמה זו, טענו החוקרים השתמרה לאורך השנים – מה שהביא את החוקרים להמשיך ולהצביע על הקשרים שבין מעמד ואתניות.

יצחק הברפלד וינון כהן הראו כי "הפער הכלכלי בין שתי קבוצות המוצא מהדור השני (ילידי ישראל) לא התכווץ ואפילו התרחב במידה מסוימת". בין השנים 1975-1992, נשתמרו פערי השכר בין ילידי ישראל שהוריהם עלו מאסיה-אפריקה לעומת ילידי ישראל שהוריהם עלו מאירופה-אמריקה, במקביל נרשם "צמצום קל" בפערי החינוך בין שתי הקבוצות (Haberfeld and Cohen, 1998). ההתמדה בפער בשכר לשעת עבודה בין שתי קבוצות המוצא נמצאה באופן דומה (1975-2001) ואולם, בתקופה זו גם נרשם צמצום מובהק של הפער ברמת ההשכלה (Cohen, 2007 and Haberfeld). כהן והברפלד מסבירים את התמדת הפער הכלכלי על אף צמצום הפער בהשכלה בעזרת ההתרחבות הניכרת באי השוויון הכלכלי שהתרחשה בתקופה זו (דהן, 2001) כלומר, השפעת עליית התשואה להשכלה גברה על התכווצות הפער ברמת ההשכלה, וכך התרחב הפער הכלכלי העדתי (דהן, 2013: 7). כהן, הברפלד וקריסטל (Cohen, 2007 and Haberfeld & Kristal, 2007) בהישענם על קובץ נתונים מ-1995 מתקפים את הקשר שבין אתניות ופערים מעמדיים בישראל, גם בקרב הדור השלישי.

כיצד נכנסת הקטגוריה המרחבית למשוואה? לקשר שבין מרחב ואתניות יש מורשת רעיונית ארוכת שנים בסוציולוגיה אורבנית, הגורסת כי חלוקת עבודה מרחבית היא ביטוי של יחסי כוחות חברתיים אשר נמצאים בחפיפה לקטגוריה האתנית. מושג הפריפריה מתייחס למבנה כוח הנוצר כאשר שלושת הקטגוריות מתלכדות למופע חברתי אחד. בישראל מושג האתנוקרטיה (Yiftachel, 2006) והאתנוקרטיה העירונית (Yiftachel & Yacobi, 2003) פעלו פעולה דומה.

אנתרופולוגים ואנתרופולוגיות תמיד הכירו בקשר שבין הקהילה והמקום והרי היליד הוא בין המקום, Bauman (2013). כך נכתבו אתנוגרפיות על מזרחים במושבי עולים (Shokeid, 1971) או בשכונות (חזן, 1988). בספרו על הסוציולוגיה הישראלית מצביע רם (2020) על אמצע שנות התשעים כשנה שבה התהווה סדר יום מזרחי הנאמן לחשיבה הביקורתית והפוסט קולוניאלית (עמ' 198). סדר יום זה הציע מפנה מרחבי ועמד בפירוט על הקשר שבין אתניות ובין מרחב, חלוקת הקרקע, הפליה בשוק הדיור ועוד (שנהב, 2003). גם הקהילה האדריכלית תרמו את חלקם לקשר של מעמד ואתניות לטיפוס המגורים ולמיקומו (נצן-שיפטון, 2000; אפרת, 2004; שדר, 2006; גרייצר, 2017).

הגיאוגרפיה השפיעה עמוקות על סדר יום מחקרי זה. גיאוגרפים, ביחד עם סוציולוגים עסקו באידנטיפיקציה בין המזרחיות לבין הפריפריה והשכונות. במחקריהם עמדו על

בסגרגציה ועל היחלשותה של האתניות כקטגוריה מסבירה על חשבון הקטגוריה המעמדית אשר מתחזקת. גם מילגרום (2015) מצטרף למגמה זו ומדווח על עלייה בסגרגציה הכלכלית-מרחבית בערים אך קווי המתאר של הסגרגציה הם אי השוויון המעמדי ופחות האתניות. מחקר נוסף המעיד על שינוי במשוואה אתניות-מרחב, הוא מחקרה של קידר העוסק בסגרגציה אתנית בחברה היהודית בישראל. קידר הראתה כי רמת הסגרגציה במגורים בין מזרחים לאשכנזים הצטמצמה בין השנים 1961-2008 כאשר שיעורי הסגרגציה נסוגים בעיקר מפני הגירה פנימית של מזרחים (Keidar, 2019). זאת אומרת המחקר מצביע על מוביליות חברתית ומרחבית איטית אך עיקשת ועל היווצרותו של מעמד ביניים מזרחי.

במחקרם "לשאלת המעמד הבינוני בישראל" הצביעו כהן וליאון לראשונה (2008) על קיומה של קבוצה מובחנת שנוצרה לאחר המהפך בשנת 1977, המכונה "מעמד בינוני-מזרחי". לטענתם, בני מעמד זה הפכו לאחד הגורמים המרכזיים, בשינוי מאזן הכוחות החברתי בישראל. לדידם, המעמד הבינוני-מזרחי הוא האחראי לצמצום הקיטוב המעמדי והקונפליקט האתני האפשרי, הוא זה שמנע יצירת אקלים חברתי של מלחמת תרבות, והוא מתקיים במרחבים השונים מהדימוי המקובל בשיח של הסוציולוגיה הביקורתית בשאלה החברתית-מעמדית בישראל (כהן וליאון, 2008). מבחינה תיאורטית, טוענים החוקרים כי חלק מהזהות המזרחית היא התפיסה של "אופק מעמדי" פתוח, ולמעשה הניעות והמוביליות הם רכיב משמעותי בזהות של המעמד הבינוני המזרחי. עוד הם טוענים כי חלק מהמעמד הבינוני המזרחי התערה לחלוטין בתוך זה האשכנזי, אך חלק מקבוצה זו יצר לעצמו מרחבים חדשים של חיים, סגנון חיים, פנאי – אשר הגדירו במידה רבה את המרכז הפוליטי. החוקרים טוענים כי המעמד הבינוני המזרחי בחלקים בהם הוא מקיים אינטגרציה מלאה, מתגורר במרכזי הערים. אך כהן וליאון טוענים כי הפרוורים ושכונות בנה ביתן, הם ביתו החדש של המעמד הבינוני המזרחי. החוקרים מודעים למעמדם הנמוך של חלק מהמרחבים הללו, אך טוענים כי הם מרחבים של התקדמות ושל עוצמה לכן המעמד הבינוני המזרחי אינו תופעה שולית אלא מדובר בקבוצה אשר מגדירה מחדש את יחסי הכוחות בחברה הישראלית.

מה מאפיין את המעמד הבינוני המזרחי? אחד הפערים המשמעותיים בין מזרחים ואשכנזים בדור הראשון היה מבנה המשפחה, בדגש על פער בגיל הנישואין ובמספרי הילדים. מחקרים דיווחו על מחיקת הפער בגיל הנישואים, כבר בתחילת שנות השמונים (Katz & Peres, 1981) ובגודל המשפחה בין שתי הקבוצות (Yaar, 2005). כלומר, המזרחיים בישראל, בהדרגה, התחתנו מאוחר יותר והביאו פחות ילדים לעולם. דהן טוען כי סגירת הפער במספר הילדים למשפחה היא בעלת תרומה ניכרת לצמצום בפער

ב-2013 פירסם דהן מחקר המתחקה אחר הניעות החברתית של משקי בית אשר בראשם עומד ישראלי יוצא מדינות אסיה-אפריקה. מחקר זה בחן לאורך שלושה עשורים (2011-1979) שלושה מדדים מרכזיים: 1. הפער בהכנסה הכספית 2. הייצוג של משקי בית ממוצא אסיה/אפריקה בכל אחד מעשירוני ההכנסה. 3. פער השכר לשעת עבודה. דהן מצא כי מאז אמצע שנות התשעים חל צמצום בפער ההכנסות בין משקי בית משתי קבוצות המוצא (אירופה/אמריקה לעומת אסיה/אפריקה). בשנת 2011 עמד פער ההכנסה נטו על 27 אחוזים וזאת לעומת כ-40 אחוזים באמצע שנות התשעים. דהן משער כי צמצום הפער קשור בעלייה על החזרים מהשכלה גבוהה, וקושר זאת למגמת התרחבות רמת ההשכלה של יוצאי אסיה/אפריקה, שהייתה מהירה יותר מזו של ילידי ישראל שמוצאם מאירופה/אמריקה (דהן, 2013: 1).

חיזוק נוסף למחקרו של דהן אנו מוצאים במחקרן של דגן-בזגלו וקונור-אטיאס, אשר מתפרסם אף הוא באותה שנה (2013) ואף הוא מעיד על שינוי מגמה: החוקרות מדווחות כי "בהשוואה על פני השנים, השינוי הבולט ביותר הוא הגידול בייצוגם ברובד הגבוה (אמנם בחלקו התחתון של רובד זה) של משקי בית שבראשם מזרחים (דור שני) ושל משקי בית שבראשם יוצאי ברית המועצות לשעבר (שעלו מאז 1990): בשנת 2010, 45.3% ממשקי הבית שבראשם מזרחים ו-27.2% ממשקי הבית שבראשם יוצאי מדינות חבר העמים השתייכו לרובד הגבוה. מבין משקי בית שבראשם אשכנזים בני דור שני, כמחצית היו ונתרו ברובד הגבוה". משלחי היד הנמנים על הרובד הבינוני מעניינים ומספקים הבהרה לגבי עלייתו של מעמד הביניים המזרחי (עובדים מקצועיים, אנשי מכירות ושירותים, מקצועות חופשיים, טכניים ופקידות ועבודה במגזר הציבורי). ממצאי מחקרן מצביעים לא רק על תזוזה במבנה המעמדי אלא גם ביחס מעמד-אתניות-מרחב: **החוקרות מציינות כי ביתו של המעמד הבינוני בישראל הוא עיירות הפיתוח:** "אם נחפש יישובים טיפוסיים של הרובד הבינוני, נוכל להצביע בעיקר על עיירות הפיתוח: שיעורם של משקי בית אלה שם גבוה משיעורם ביישובים הערביים, מצד אחד, ומשיעורם ביישובים החבריים בפורום ה-15, מאידך. לא זו בלבד אלא ששיעור זה גדל בתקופה שבין 2002 לבין 2010". **כלומר, המחקר מעיד כי עיירות הפיתוח הפכו לביתו של המעמד הבינוני, ריכוז סטטיסטי של משקי בית – מסמן לא רק את המוביליות של האנשים, אלא את המוביליות של הישוב.**

אט אט מצטברות במחקר עוד עדויות המעידות על פרימת הקשר שבין אתניות-מעמד-מרחב בישראל: קראוס וקורש (Kraus & Koresh, 1992) התייחסו לשנים 1972-1983 ובחנו את מידת הסגרגציה המרחבית בין קבוצות אתניות במטרופולין תל אביב. במחקרן הן מדווחות על ירידה

כי הקמת התזמורת האנדלוסית היתה פעולה של מוביליות חברתית באמצעות עיסוק בתרבות מזרחית כתרבות גבוהה (2013). גם יאבו-איילון, מתעדת שינוי כשהיא חוקרת את מפעלות התיאטרון בעיר עכו: יאבו-איילון ואחרים (2019) טוענים כי הכוחות המקומיים, רובם ככולם נמנים על המעמד הבינוני המזרחי, לקחו לידיהם את הפסטיבל כמשאב עירוני, כך הפכה עכו מעיר לכשעצמה, לעיר למען עצמה. במאמר אחר תיארה יאבו איילון את האופנים בהם דווקא העשייה האומנותית בפריפריה מייצרת מבנה הזדמנויות רחב ועשיר יותר לניעות חברתית בשדה האמנותי.

לסיכום סקירה זו נאמר כך – ביקשנו לתאר את המחקר (אמפירית ותיאורטית) אשר יצר את הקשר שבין מרחב-מעמד-אתניות כצומת מארגנת של יחסי הכוחות החברתיים בישראל. סקרנו מחקרים אשר טוענים לשעתוק של משולש זה, אך במקביל סקרנו מחקרים אשר מעידים על מוביליות מרחבית ואתנית אשר משמעה – עלייתו של המעמד הבינוני המזרחי.

יבנה, כבקליפת אגוז

יבנה נמצאת בשוליו הדרומיים של מחוז המרכז, בטבעת החיצונית של מטרופולין תל אביב והיא בעלת היסטוריה ארוכה. מפאת קוצר היריעה, בחרנו להעמיק במתרחש בעיירה החל מתחילת שנות החמישים, עת נבנתה יבנה בהקשרים של מדינת לאום מודרנית, ישראל. בשנים אלה עוצב אופייה הפיזי-חברתי של העיירה, והחל להירקם הבסיס לסיפורה כפי שהוא נפרש על גבי מחקר זה.

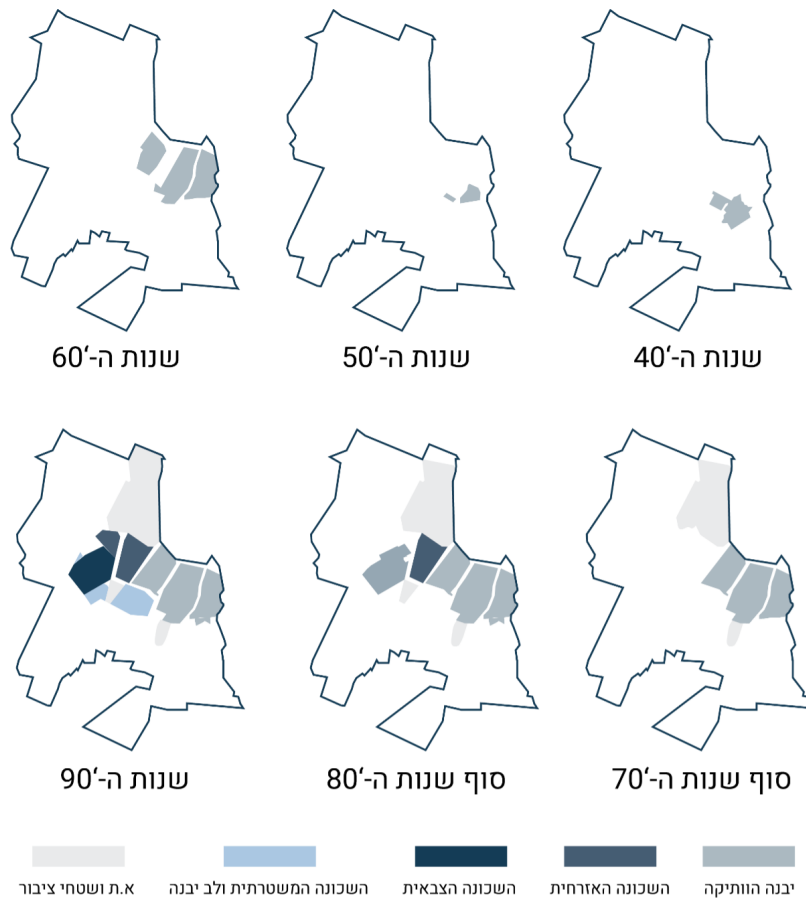
בשנת 1949 התחדשה ההתיישבות היהודית בעיירה על חורבות הכפר הערבי יבנא שנכבש במלחמת העצמאות, ובראשית שנות החמישים החלה להתפתח "המעברה" על הקרקעות החקלאיות שבפאתי הכפר. השנים הראשונות אופיינו בעיקר בגלי הגירה גדולים של עולים ממדינות אסיה, המזרח התיכון וצפון אפריקה. בשל מצבו הירוד של הכפר עזבו את הכפר משפחות רבות למושבים הסמוכים, בעיקר אלו שהגיעו ממדינות אירופה, והיגרו אליה עולים חדשים מעיראק, אשר שוכנו במעברות במרכז היישוב. בהמשך, כתוצאה מהגירה של עולים חדשים שהגיעו מתימן, מצרים, מזרח אירופה וצפון אפריקה, נבנו ביבנה מעברות נוספות ושכונות חדשות במרוחק זו מזו ומהגרעין ההיסטורי. בסוף שנות השבעים ניתן עדיין היה למצוא משפחות שמתגוררות בתנאים לא-תנאים באזבסטונים וצריפונים בשכונות הוותיקות. באיור 1 ניתן לראות את כרונולוגיית הפיתוח המרחבי בין שנות הארבעים לשנות התשעים, כאשר נבקש להדגיש את ההתפרשות המרחבית שאינה לאורך ציר מקשר אלא מאופיינת בחציצות, ואת העובדה שבשנות השמונים שטחה המבונה של יבנה למגורים כמעט הוכפל, עת הוקמה בה שכונת נווה אילן, האזרחית והצבאית.

בהכנסה לנפש (דהן 4:2013). יסוד חברתי נוסף שהשתנה בקצב מהיר הוא דפוס הנישואין: אוקון הראתה במחקרה כי בשנות החמישים העיקרון המארגן את דפוס הנישואין בישראל היה אתני, אך עד שנות התשעים, הלכה ופחתה ההעדפה של ישראלים לנישואין בתוך הקבוצה האתנית לטובת ההעדפה לנישואין באותה רמת השכלה עד כדי השוואה בין השניים (Okun, 2001). עוד סמן ומאפיין לעלייתו של המעמד הבינוני המזרחי הוא צמצום הפער האתני בצריכה של תרבות פנאי (האז, 1998).

בהדרגה חוקרי תרבות החלו להתייחס לקבוצה זו של מעמד בינוני מזרחי: אלה שסברו כי אין בקבוצה זו משום שינוי במבנה הכוח האירו את השימוש בפועל הרווח בחברה הישראלית "השתכנזות". המושג השתכנזות, מקפל בתוכו פעולה של שינוי, וחוקרים נדרשו לפענח שינוי זה, אך חלוקים ביניהם במסגרת הפרשנות: בעוד ששושנה וששון-לוי (2014) טוענים כי יש בהשתכנזות משום חציית גדר אשר מנציחה את מעמדה של הגדר ומשעתקת את יחסי הכוחות בין הקבוצות האתניות השונות. לעומתם שוורץ (2014) טוען כי בעשורים האחרונים התחולל בחברה בישראל תהליך שבו נחלשים בהדרגה הגבולות הסימבוליים בין קבוצות אתניות שונות ולעומתם מתחזקים הגבולות המעמדיים.

כאמור, מחקר זה נכתב מתוך עולם הדעת של סוציולוגיה אורבנית ואנחנו מבקשות, בתוך עושר מחקרי זה להתבונן על דיווחים העולים מתוך לימודים עירוניים בישראל. עולם הדעת העוסק בעירוניות מדווח מזה עשורים על אופנים בהם שכונות וערים משנות את פניהן בתוך ומתוך דינמיקה חדשה של אתניות-מעמד-מרחב. לצד מחקרים רבים על עיירות הפיתוח, על ערים מעורבות ועל שכונות מצוקה, נכתבו מחקרים אשר מסמנים שינוי ופורמים את הקשר הטבעי לכאורה שבין אתניות-מעמד-מרחב: בשנת 2000 פרסמה בירנבוים-כרמלי את ספרה "צפונים", בספר היא מתארת את סיפור התהוותה של רמת אביב ג', מותג בחברה הישראלית. בירנבוים-כרמלי טוענת כי מבחינה סוציולוגית תושבי השכונה לא עסקו בהבחנות על רקע אתני, אלא עסקו בגיבוש אורח חיים וסדרי חיים במישורי היום יום אשר יחסי הכוחות התארגנו על פי פנאי וסגנון חיים המותאמים למעמד בינוני-גבוה. אהרון-גוטמן הקדישה את עבודת הדוקטורט שלה לעיר אשדוד (אהרון-גוטמן, 2005) אשר עד שנות השמונים היתה עיר מזרחית באופן מובהק. עיר מתוכננת, עתירת משאבים אשר המזרחיים שבה, לאחר מאבק מעמדי עיקש (אסנת, 2004) נכנסו לשוק העבודה הראשוני וזכו ליהנות מתנאיו המפליגים. אשדוד כעיר נמל מתוכננת, אחת מערי פורום ה-15 יצרה אופק מעמדי לתושביה המזרחיים. שוליותם המספרית של אשכנזים באשדוד, יצרה זירה מחקרית בה המזרחיות מתנסחת ופועלת באופן עצמאי, ומחקר אודותיה נכתב שלא מתוך ארגון היחס בין מזרחיים לאשכנזים, אלא כתופעה לכשעצמה. במקום אחר טענה

איור 1: התפתחות יבנה במרחב לאורך השנים

באפשרויות תעסוקתיות, בביטחון אישי, בתדמית, בפיתוח, באפשרויות הדיור וברמת השירותים. רכיב מרכזי במצבה של יבנה – החינוך: בשנת 1971 47.1% מהנשאלים בסקר שנערך ביבנה היו סבורים כי רמת החינוך בעיירה נמוכה (נת"ם, 1971). עד לשנת 1978 לא היה קיים בית ספר תיכון או בית ספר מקצועי לנערים עובדים⁴ (סלייפר וסטופ, 1973: 18). לפיכך, עד בנייתו של התיכון העירוני, רוב התלמידים יצאו לעבוד לאחר סיום בית הספר היסודי. רק אחוז קטן מבני הנוער – אלה שהוריהם היו בעלי אמצעים ומודעות לחשיבותה של ההשכלה העל יסודית – השתלבו בבתי הספר בישובים הסמוכים, או עברו ללמוד בפנימיות מרוחקות יותר. (מוסן וסטופ, 1973: 18; גדיש, 1970; מעריב, 06.06.1974).

אך לא רק הפיתוח והחינוך נעצרו על מפתן העיר באותם ימים, אלא גם החוק: ביבנה נרשם אחוז פשיעה מהגבוהים בארץ באותה תקופה (חזות, 1982). תושבי העיר סבלו מעבריינות שכללה פריצות וגניבות, אלימות ושימוש בסמים, נוער משוטט והשתמטות מצה"ל (סלייפר וסטופ, 1981) ונערי השוליים נשרו מבית הספר והתקשו להשתלב בחזרה במערכת החינוך.

תדמיתה של יבנה בעיני הציבור הכללי היתה שלילית. כך למשל נכתב עליה: "היא יושבת על הכביש הראשי² ואי-אפשר שלא להבחין בה, אך היא נראית עזובה ומוזנחת כאילו שכנה בקצווי-ארץ. דומה שהיא טריטוריה נפרדת, לא שייכת למה שמתרחש סביבה. [...] גם האובך הרב שכיסה בראשית השבוע על המקום לא הצליח לכסות את הבושה. יבנה מזוהמת, מדיפה ריחות רעים, ושום תרגילים של מזג-אוויר לא יצליחו להסוות זאת. [...] יבנה אינה יכולה להציע דבר לאדם שיש לו דרישות מינימליות מהסביבה שהוא חי בה." (זרטל, 1972: 11). מחקר שנעשה בשנות השבעים ביבנה והתפרסם בעיתון 'דבר', טען כי "בתנאים הנוכחיים של יבנה [...] אין כל סיכוי שהיא תקלוט את עובדיה הגרים בחוץ, בגלל המבנה החברתי שלה, סוג הבניה הנהוג בה, רמת השירותים והדימוי השלילי שלה." (ביילין, 1972). עוד הובאו בכתבות ציטוטים מתוך ראיונות עם תושבים, שהחזיקו בדעה שלילית גם הם: "מה אנחנו יכולים להציע למי שבא הנה מלבד רחובות מלוכלכים, פשע, אנשים מושחתים ובתי-ספר רעבים? אפילו לעצמנו איננו יכולים להציע חיים טובים יותר" (זרטל, 1972). בתחרות אל מול הערים האחרות בסביבתה, יבנה הפסידה:

שכלל אסיפות עם, הפגנות, חסימת כבישים, כדי שמשהו ישתנה." ומרואיין אחר סיפר סיפור דומה: "חזרתי ליבנה ב-1967-1968, משהו כזה. אחרי מלחמת ששת הימים. וברור שכשבאתי ליבנה לא מצאתי לנכון להמשיך לגור שם. אמרתי, אני חוזר להורים קצת ואחר כך אני אעזוב ואני אלך מחוץ ליבנה לחפש את עצמי במקומות אחרים. אבל נקלענו לסיטואציה שנפגשנו מספר צעירים שגם הם למדו בכפרי נוער, כולל בתוכם גם מאיר שטרית שבעצם הוא היה הגורם לשינוי ביבנה, ובעצם במפגש הזה הבנו שאנחנו לא יכולים לברוח מהבעיה. צריך להתמודד איתה. והחלטנו להתארגן כצעירים, לעשות מהפכה ביבנה, פשוטו כמשמעו."

כלומר, החזרה הביתה יצרה ביקורת חריפה על המבנה החברתי, הכלכלי והפיזי בתוכם הוריהם ואחיהם שוקעו. ביקורת זו הולידה דחף למחאה פעילה ולהתארגנות. מחוזקים אחד מקיומו של השני, הם החליטו לפעול. ואכן, בשנת 1968 התארגנה קבוצה של שבעה מצעירי יבנה, בהם גם חלק מהמתווכים, והקימו את "ועד הנוער הבוגר למען יבנה" במטרה לפעול לשינוי ולדאוג לקידום ופיתוח העיירה. הגרעין המייסד החל להיפגש בתדירות קבועה אחת לשבוע ולדון במצב העיירה, ו"להבין את הסיבות לבידודה של יבנה מההיבטים התרבותיים והחברתיים ולמצוקתם של בני-הנוער המשוועים לתעסוקה ולמקומות בילוי" (נגר וגדות, 1998:41). מאמצייהם של קבוצה זו נשאו פרי, ובמשך כשנתיים פעלו חבריה כקבוצה אנטי-מפלגתית כ"לשכה צעירה" - סניף של ארגון בינלאומי שמטרתו שיפור חיי הקהילה (שם: 111). רשימה זו לא שרדה זמן רב: סיעות המפד"ל והמערך חברו יחד להדחתה של הרשימה לאופוזיציה. שם, דעכה תחושת המסוגלות של חברי הרשימה ויחד איתה דעכה השפעתם (מיכלסון, 1993: 112).

איור 2: הפגנה ביבנה, 1969. מקור: גילת, 1969

בשנת 1973, עוד בהיותו חייל בסדיר, קיבל מאיר שטרית שהיה יו"ר הוועד טרם גיוסו, פנייה מקבוצת צעירים מיבנה בבקשה שיתמודד לרשימת המועצה וימשיך את המאבק שנפסק לטובת פיתוח העיירה. שטרית התמודד מטעם הליכוד, ומצע הבחירות שלו כלל חינוך, שיכון, תרבות,

אם נביא יחד את הסקירה התיאורטית ואת סיפורה של יבנה עד נקודת זמן זו, הרי שיש כאן מקרה נוסף של הדרה, הפליה ומשטר של בינוי ויישוב שהמשוואה מרחב-אתניות-מעמד מיטיבה להסבירו. כלומר: יבנה מהווה מרחב אמפירי נוסף שהספרות אשר נסקרה כאן בהרחבה - מיטיבה להסבירו. אך אנו מבקשות להפנות את הזרקור לתהליכי השינוי ולפרימה של הקשר מרחב-אתניות-מעמד. ראשית השינוי בהיווצרותו של המעמד הבינוני המזרחי ביבנה, אשר התהוותם ביבנה תעמוד במרכז החלק הבא.

המתווכים העירוניים - על צמיחת המעמד הבינוני המזרחי ביבנה

חברי קבוצה זו הם גברים, מזרחים, דור שני בארץ או שעלו אליה בגיל צעיר, בני המעמד הבינוני, דור ראשון להשכלה, בני אותה יחידה דורית (כיום רובם בשנות השבעים לחייהם), הם בני יבנה הוותיקה אשר רובם שיפרו דיור ובנו את ביתם בשכונה האזרחית. המתווכים העירוניים היו מעורים בפוליטיקה העירונית והחזיקו בתפקידי מפתח ברשות המקומית, וביניהם ניתן למצוא את מאיר שטרית, ראש העיר לשעבר; ולצידו, מנהל בית הספר התיכון החילוני הראשון בעיר; מנהל המתנ"ס לשעבר; איש תרבות מוכר בעיר ועוד.

הראיונות עם אותם מתווכים שפכו אור על התהליכים שקרו ביבנה בגוף ראשון. בחלק הראשון של הראיון שיתפו אותנו המרואיינים בסיפור חייהם, כך התאפשר לנו לזהות את התחנות והאירועים אשר גיבשו את התודעה הייחודית של קבוצה זו. תודעה זו, כך נטען בהמשך, עיצבה את אסטרטגיות הפעולה שלהם כסוכני שינוי עירוניים. בחלק השני שטחו את קורותיה של יבנה, כאשר מטבע הדברים חייהם ותפיסותיהם שזורים בחייה של העיירה, ולפיכך, כך גילינו, עיצבו ופיתחו אותה, וסללו לה, להם ולשכניהם את הדרך.

המתווכים העירוניים גדלו ביבנה הוותיקה, במשפחות מזרחיות מרובות ילדים, בתנאי מחיה לא פשוטים ובצפיפות. כבר כתלמידים צעירים הם נשלחו לפנימיות וכפרי נוער מחוץ ליבנה שבהם השלימו 12 שנות לימוד ותעודת בגרות. לאחר מכן הם התגייסו לצבא (חלקם שירתו תקופה ארוכה יותר מהמתחייב, במסגרת גרעיני נח"ל או בשירות קבע), ורכשו השכלה גבוהה. היציאה למסגרות מחוץ ליבנה, והחשיפה לאוכלוסיות, צורות חיים וסטנדרטים אחרים, היתה חוויה מכוונת עבורם. אקט מעצב אחר, היה השיבה הביתה, שיבה אשר גרמה להם לראות את החיים ביבנה באור אחר, כפי שהעיד אחד המרואיינים: "באותה תקופה [...] הרבה חבר'ה חזרו ממלחמת ששת הימים, מסתכלים ימינה-שמאלה, יבנה שכוחת אל: אין עבודה להורים, אין להם איפה לגור, אין בי"ס תיכון, אין כלום. [...] ואז התארגנה קבוצה של צעירי יבנה והתחילו במסע שכנוע

חברה וספורט, ושאיפה להפוך את יבנה לעיר (שטרית, 2020; 4; מיכלסון, 1993). רשימתו של שטרית, בן ה-24, גרפה חמישה מנדטים, והוא נבחר לכהן כראש המועצה.

נקודת מפנה: הקמת שכונת נווה אילן

הפעולה הראשונה והמשמעותית בהובלה של קבוצה זו היתה יצירה של פיתוח עירוני אחר מזה של המדינה. ננסה להבין מה היתה תפיסת הפיתוח של המומחים מטעם המדינה ומה הציבו שטרית וחבריו כתפיסת פיתוח הנכונה ליבנה.

בדצמבר 1970 מינתה הממשלה ועדה מיוחדת לטיפול בבעיות ערי הפיתוח: "ועדת השרים הבין-משרדית לסיווג מחייב של ערי הפיתוח לכל היעדים" (לישנסקי, 1970). מטרתה של ועדה זו, (המכונה גם 'ועדת נאור') היתה להציג חזון לשיקום וחזוק הערים בתחומי התעשייה, המסחר, התעסוקה, התיירות, השיכון והתשתיות. ועדה זו המליצה על הקמת ועדות משנה בין-משרדיות לצורך פיתוח כלי מדיניות ספציפיים, כאשר מטרתן העיקרית היתה פיתוח אמצעים למשיכה של אוכלוסייה חזקה מבחינה סוציו-אקונומית שתתיישב בערים. הועדה הרכיבה רשימה של מקצועות מועדפים (רופאים, אחיות, מורים וכיו"ב) אשר נמצאים בחוסר בעיירות הפיתוח. כחלק ממדיניות זו, זכתה יבנה לסובסידיה בינונית, לצד הערים קרית גת, דימונה, נצרת, כרמיאל, צפת, עפולה, טבריה וערד (סלייפר, 1970).

כחלק מייסוד הוועדה הממשלתית, בשנת 1972 הטיל אגף הפרוגרמות במשרד הבינוי והשיכון על אשר סטופ וארווין מוסן לבחון גישות חדשות לתכנון בערים הקיימות, כאשר העיר יבנה נבחרה לאבן בוחן שעבורה יפותחו כלים ושיטות שיוכלו להיות מיושמים בפעילויות של "רה-תכנון ערים קיימות, כך שניתן יהיה לעשותן אטרקטיביות מנקודת הראות החברתית, הכלכלית והפיסית, על אף פגמים קיימים במרבית תכונותיהן הסביבתיות" (מוסן וסטופ, 1973: 1). בנוסף לפן המרחבי-פיזי הם שמו דגש על הפן החברתי, שכן "כל טענה האומרת שניתן לשפר את איכות החיים בעיר באמצעות פעולות שיכון ותכנון פיזי בלבד, מתעלמת מהנשיון [כך במקור] הישראלי בעניין זה" (שם).

מחקר נוסף הוזמן מפרופ' נתנאל ליצ'פילד (1970) על ידי אגף הפרוגרמות במשרד השיכון ובחן אלטרנטיבות אפשריות לפיתוחן של ערי הפיתוח בישראל. בשני הדו"חות שנזכרו לעיל הוצע לגוון את טיפולוגיות הבינוי הנבנות בערי הפיתוח.

במרוצת השנים נערכו מספר תכניות לשיקום יבנה והוצעו מספר הצעות, אך רובן ככולן נגנזו, מה שהביא לפגיעה באמון הציבור. בתחילת שנות השבעים לאור המסקנות מדו"ח מוסן-סטופ, הוקמה ועדה בינמשרדית לטיפול בפיתוח יבנה.

בסוף שנת 1972, בישיבת הועדה הבינמשרדית, הוצגה על ידי אדריכל שמואל יבין ממשרד השיכון תכנית להקמת שכונה חדשה שתכלול 1700 יח"ד באיכות גבוהה, בבניינים של 4-8 קומות וכן בבניה פרטית, ותמוקם באזור הוואדי, בין שכונת חולות לשכונת יבנית (ארכיון המדינה, 1972). בפרוגרמה העירונית משנת 1973, עם זאת, שונו מעט ההמלצות של משרד השיכון, והומלץ לבנות שכונה של כ-800 יח"ד, בסטנדרטים גבוהים של עיצוב ותכנון, כשהפעם קהל היעד מוגדר, והוא בעל חשיבות במארג העירוני: השכונה עתידה היתה לפנות לקהל של משפחות מקרב תושבי המקום, וכן לאנשים מחוץ ליבנה, בדגש על משפחות צעירות. במסמך נכתב כי שכונה זו צריכה להיות יחידה אורגנית ברורה ומוסדרת, וגורם מדרבן בקידום העירוני וחולייה מקשרת בין השכונות הקיימות הפזורות במרחב (מוסן וסטופ, 1973: 21). כלומר: התכנית המדינתית, דווקא היתה זו ששיקפה ערכים "חברתיים" - ביקשה לבנות בצמידות דופן לעיר הוותיקה ולהוביל שינוי ביחד עם העיר הוותיקה.

בשנת 1974 החל שטרית לנסח את תפיסת הפיתוח שלו. ראשית, ביקש להיטיב עם תושבי העיר הקיימים ולהסדיר את המצב הקיים במועצה, ולאחר מכן ביקש להגדיל את אוכלוסיית העיר, תוך התחרות בערים הסמוכות אשדוד, ראשון לציון ורחובות (צדקוני, 1979) בשאיפה למשוך לעיר אוכלוסיות מבוססות כלכלית שירחיבו את המנעד החברתי בעיר.

המטרה, כפי שהגדיר אותה שטרית, היתה "להפוך את יבנה ממקום שאנשים בורחים ממנו, כפי שהיה בעבר הלא-רחוק, למקום שאנשים רוצים לבוא אליו" (מיכלסון, 1993: 159). כמו כן, הבין שטרית שהתושבים שאליה הוא מכוון לא ישקלו לחיוב מגורים בעיירת פיתוח מסיבות תעסוקתיות וחברתיות (יזהר 2016: 93). הוא העיד: "חיפשתי מה אני יכול למכור - שאין להן [לערים האחרות בסביבה]. ואז הגעתי למסקנה, שהיום אני מודה שהיה צורך בהרבה דמיון כדי להגיע אליה: אני אוכל להציע לאנשים איכות חיים. אמרתי לעצמי שאם אצליח להביא את יבנה לאיכות חיים כזו שאנשים יחשבו שבעצם טוב לחיות ביבנה - אז אדע שאוכל למשוך תושבים מן החוץ למקום הזה" (מיכלסון, 1993: 153).

לאיכות החיים שעליה דיבר שטרית שני מרכיבים: רמת החינוך והתרבות, וצורת המגורים. באותה תקופה כחמישים אחוזים מאוכלוסיית העיירה היו ילדים ובני נוער מתחת לגיל 19 (שם). לטענתו, לנתון זה, יחד עם הרצון לטפל בחינוך תחילה, שתי השלכות עיקריות: האחת, היכולת למנוע מהם להיות דור נוסף של מצוקה, והשנייה, ההשפעה שתהיה לחינוך גם על הורי הילדים. ההחלטה לטפל בחינוך כצעד ראשון היתה גם בעלת משמעות אסטרטגית, שכן לא ניתן יהיה למשוך משפחות חדשות ברמה סוציו-אקונומית

התכנית המקורית היתה למשוך אוכלוסייה צעירה וחזקה מחוץ לעיר, ובעיקר מדענים מהכור בשורק ואנשי צבא קבע, במטרה שיעלו את קרנה של העיר, יזרימו דם חדש בעורקיה ויביאו את המצב החברתי-כלכלי של יבנה למוצע הארצי. לשם כך ביקש אדריכל משה (מוסה) כילף שתכנן את השכונה האזרחית ליצור שכונה אקסקלוסיבית, יוקרתית, ומתוכננת לעילא (כילף, 2020).⁶

השכונה האזרחית בעת היווסדה, כפי שניתן לראות באיור 3, היתה מורכבת משלושה מתחמים למגורים בעלי אופי אחיד, שבכל אחד מהם שטח ציבורי. מערכת התנועה מורכבת מרחובות מצטלבים בהיררכיות שונות, במבנה לולאה שבחלקם הם חד-סטריים.

אדריכל משה [מוסה] כילף שתכנן את השכונה האזרחית סיפר שהמטרה של תכנון התנועה בשכונה בצורת רחובות חד סטריים ומעגליים היתה לשמר את אופייה היוקרתית והמובחן, ולשם כך לא חוצה אותה תנועה עוברת, ומי שנכנס לשכונה הוא רק מי שגר בה (כילף, 2020). כשנשאל כיצד התייחס בתכנון לשכונה הוותיקה, ענה כי לא היה "שום יחס. [...] לא התרשמתי שיש על מה וממה. [...] באתי למקום, אני חשבתי שבאתי לעזה, בחיי. מה זה, פה אתה רוצה את סביון? אמר לי [מאיר שטרית] 'כן מוסה, פה תקים לי את סביון'. אז הלכתי וסיירתי במקום כמה שיכולתי, ואז עבדתי בראש בדמיון יותר ממה שיכולתי בשטח. לא היה לי ממה לקחת בשטח. [...] שמחתי שהיא יחידה נפרדת. מכיוון שהאיכויות שלה – לא רציתי שהן תתמלנה. [...] רציתי שהשכונה תעלה את קרנו של המקום ומי שירצה שיצטרף. לא חיפשתי חיבורים. [...] זה פשוט סוג אל"ף מול סוג זי"ן, סליחה על הביטוי".

כלומר, החזון לפיתוח עירוני, סתר את תפיסת המומחים לתכנון ערים מטעם המדינה. עיון קצר זה בהיסטוריה התכנונית של יבנה מסגיר סוגיות עומק במערכת התכנון הציבורית: תכנון ערים מתברר ככלי מוגבל ויקר אשר לא בא לכדי מיצוי ובוודאי לא לידי ביצוע. תהליכי התכנון המעוגנים בתוך מבנים בירוקרטים ורגולטורים, נתפסים כבעיה עבור הפיתוח העירוני ולא ההיפך. יבנה בעצמה לא מסוגלת לממן ולקדם תכנית המתאר, לכן הובלת תכנית המתאר מופקדת בידי המדינה, ולמעשה לא ממומשת בפועל, עניין שלמרבת האירוניה מתברר כהזדמנות.

תפיסת הפיתוח ששטרית מציג לכאורה א-חברתית: הוא מבקש לקדם בנייה צמודת קרקע במנותק מן העיר הוותיקה, זאת לעומת המתכננים אשר מבקשים לבנות בניה רוויה צמודת דופן לעיר הוותיקה. המתווכים העירוניים סברו כי גם אם עמדת המתכננים היתה מעניקה בית ומזור בדיור לבני המעמדות הנמוכים, היא לא היתה יוצרת מוביליות חברתית לא ליבנה, ולא לתושביה. חזון הבית צמוד קרקע ששטרית מבקש לקדם, קשור בהקשרים רחבים יותר של

גבוהה יותר בהתחשב ברמת החינוך הקיימת בעיר. לפיכך, הקדנציה הראשונה של שטרית הוקדשה לנושא זה, בד בבד עם שיפור התדמית העירונית (שטרית, 2020), ואכן במחקר זה נושא החינוך חזר ועלה כאחד הגורמים המשפיעים ביותר על עלייתה של יבנה.

השינוי העיקרי במערכת החינוך העירונית היה ההחלטה על יישום מודל ההוראה היחידנית בבתי הספר היסודיים: למידה בכיתות הטרונגיות, ללא הקבצות, ומתן הזדמנות לכל תלמיד להתקדם לפי הקצב האישי שלו.⁵ כמו כן במשך ארבע שנים הושקעו כ-70% מתקציב המועצה בחינוך, הועלו המסים לתושבים בשיעור של כ-2000 אחוזים, וכנגד מי שלא שילם הופעלו סנקציות משפטיות (נגר וגדות, 1998: 56).

באשר לחלק השני בחזונו של שטרית, אחת הבעיות האקוטיות שעליהן הצביע היא העובדה שלעיר לא היתה תכנית מתאר היות והתוכנית האחרונה ליישוב הוכנה בשנת 1962 והטיפול בה הופסק ללא השלמת התהליך (גדיש, 1970: 19; מיכלסון, 1993: 159). מנגד, להיעדר תכנית מתאר היה יתרון, שכן לא היה כבול לתכניות ויכול היה לגבש חזון ולהוביל את העיר לעברו. בעוד תכנית המתאר הגנוזה של משרד השיכון ייעדה את הקרקעות במערב יבנה לבניה רוויה של בניינים בני כ-8 קומות, שטרית ביקש לנצל את כל רזרבות הקרקע של יבנה לבניה חד-קומתית של וילות בעלות חניה פרטית וגינה. אדריכל שמואל יבין, שבעבר נשכר על ידי משרד השיכון לתכנן את תכנית המתאר של יבנה, התנגד והטיל ספק בהצלחת התכנית ובהיקף הביקוש שיהיה לוילות ביבנה (שטרית, 2020). בשנת 1976 אושרה תכנית המתאר של יבנה, ועל אף התנגדותם של אנשי משרד השיכון אושרה הצעתו של שטרית להקצאה של כ-1600 מגרשים שעליהם יבנו בתים צמודי קרקע במערב העיר, בני ארבעה חדרים ומעלה "ורק ברמה ובאיכות של שיש בחדר המדרגות" (שם).

אחת המטרות בבנייתה של שכונת נווה אילן היתה להביא את הדירוג הסוציו-אקונומי למוצע הארצי, וזה מה שהכתיב את קהל היעד של הפרויקט: אוכלוסייה ממדרגה סוציו-אקונומית גבוהה, אשר יחד עם תושבי השכונות הוותיקות תצמצם את הפער בין הממוצע הקיים לזה הארצי (Ayalon, Ben-Rafael & Yogev, 1990). בתחילה, ביוזמת מנהל מקרקעי ישראל ומועצה מקומית יבנה הוחל בתכנון חלקה המזרחי של השכונה, "שכונת ה-400" (לימים תהיה מוכרת כ"שכונה האזרחית"). בהמשך, על סמך מערכת הדרכים ובאופי בינוי דומה (אך הומוגני יותר) תוכננה ונבנתה השכונה הצבאית בחלקו המערבי של שכונת נווה אילן, המוכר גם בשמות 'נאות עידן' ו'שכונת ה-1000'. בשכונה זו נבנו 260 בתים צמודי קרקע שיוועדו לאנשי צבא הקבע, כפי שיובא בהמשך.

איור 3: יבנה, תצלום אוויר, 2017. גבולות השכונה האזרחית והשכונה הצבאית בעת היווסדן מסומנים בקו לבן.

החיזור אחר תושבים עתידיים שהם בעלי מקצועות מועדפים, לא נשא פירות בכל הארץ, הן בשל היעדר אכיפה מספקת של החלטות הועדה על המשרדים השונים (מוסרי, 1996) והן בשל חוסר היענות מצד בעלי מקצועות נדרשים לעקור מיישובי המקור, להשקיע בבנייה ולהגר לעיירות פיתוח. בכך, נפתח פתח למשפרי דיור מהאוכלוסייה המקומית, ו"התאפשר דרך שכונות אלה ערוץ של מוביליות חברתית פנים-יישובית וזה תהליך חיובי במובן שהוא הופך את הישוב להטרוגני".¹⁰⁹

בניגוד לציפיות במשרד הבינוי והשיכון, כמגמה ארצית, ולא רק ביבנה – רבים מבני המקום הביעו התעניינות והיו בעלי יכולת כלכלית לרכוש בית במסגרת פרויקט זה (יזהר, 2008: 66), זאת בזכות ההטבות שניתנו למשתכנים בני המקום. בסקר שערך משרד הבינוי והשיכון עלה כי רוב תושבי ערי הפיתוח העדיפו לשפר מגורים בתוך מקום היישוב הנוכחי שלהם (ברנד, 1982). יזהר (2008: 66) תולה זאת בקיומם של מבנים משפחתיים חמולתיים ביישובים, ואכן – בפרוגרמה ליבנה משנת 1973 נכתב כי ההגירה אל מחוץ לעיר היתה רבה יותר אלמלא היו קשרי קרבה משפחתית בין הרבה מהמשפחות (מוסן וסטופ, 1973: 11). יזהר (2016: 93) קבעה כי על ידי רכישת בית פרטי בשכונת 'בנה ביתך' הפך בעל הבית "לא עוד משתמש משוכן ופסיבי אלא בעל אפשרויות בחירה ויכולת ניעות במגורים" ואנו מבקשות להוסיף עליה: בעל יכולת ניעות מעמדית וחברתית.

כלומר, שטרית הניח את התשתית הכלכלית והפיזית למוביליות של בני המקום בסולם המעמדי והמרחבי. פעולת

עליית הליכוד לשלטון ושל מכירת קרקעות לבנייה פרטית. להבנתנו, זוהי הופכת להיות נקודת ציון ב"קריירה" של יבנה. אך יותר מהתכנון עצמו, כמו תמיד מדיניות האכלוס, היא זאת שקבעה מי יהנה ממדיניות פיתוח זו, ומי יחסיר, ובעיקר, מה יהיו השלכותיה.

מתכנון לאכלוס: פיתוח מכליל

כיצד תכנית א-חברתית פועלת פעולה חברתית? במידה רבה התשובה קשורה ב"איך" שהדברים נעשו: בשנת 1979 פורסם מרכז לתכנית 'בנה ביתך' בשכונה האזרחית ביבנה. בשל הדימוי הנמוך שהיה ליבנה באותם ימים ועל מנת למשוך אנשים להצטרף לפרויקט היה צורך בסובסידיות מצד מנהל מקרקעי ישראל. **שטרית ביקש מהמנהל למכור את הקרקע במחיר נמוך, וכן לתת עדיפות לתושבי יבנה עד כדי הנחה של חמישים אחוזים משווי הקרקע, על מנת שיוכלו למכור את בתיהם ולשפר דיור ("...") כל השנים אכלו חצץ, מגיע להם ליהנות ראשונים מן הצימוק, שאני מציע להם בחצי חנם.**" (שטרית, אצל מיכסלון, 1993: 117)

בהגדרה ניתנה עדיפות על פי הסדר הבא: תושבי יבנה, עובדי יבנה ותושבי שאר הארץ.⁸ מטרתו של שטרית היתה למנוע את ההגירה השלילית ולמהול את האוכלוסייה: כלומר, לא לאפשר את היווצרותה של 'יבנה א' ו'יבנה ב': "כדי למנוע מצב לא בריא, שילבנו את תושבי יבנה הוותיקים בליבן של השכונות החדשות במסגרת "בנה ביתך" (מיכסלון, 1993: 179).

בהמשך לעברי, העיד גם תושב השכונה הצבאית: "מה שעשה את ההבדל, אני חושב, [...] זה שפה היה ראש עיר, מאיר שטרית בזמנו, שהוא היה איש עם חזון והוא הבטיח לנו רבות. [...] הוא הבטיח הכל והוא עשה בעניין הזה את הכל. כל הבטחה, או בואי נאמר כל בקשה שלנו, שבאנו כולנו מערים יותר מבוססות ופתאום אתה בא לאיזשהו מקום שאתה לא מכיר, היא מומשה, שזה מאוד חשוב כדי שאנשים יתחילו להיות שבעי רצון כאן מהשכונה. [...] נתנו בו אמון. [...] בגלל האישיות שלו ובגלל שהאמנו בו זה גרם לשינוי תפיסה ועמדה שאנחנו יכולים כן להאמין שיקרה פה משהו אם נעבור לכאן. [...] מה ששינה מאוד את האמון זה האיש, האיש. האמנו בו, נתנו בו אמון ואני חייב להודות לזכותו שהוא לא אכזב אותנו. [...] היו קשיים, היו בעיות בסיסיות אבל היתה היענות בלתי רגילה, כלומר, הנכונות של מאיר שטרית כראש עיר דאז וכל כל המערכות האחרות לתת, לפתוח, להיענות, היתה מרשימה בכל קנה מידה, וזה מאוד תרם לקליטה שלנו בתוך העיר."

הקמת השכונה הצבאית ביבנה נזקפת לזכותו של שטרית, ולא בכדי. שטרית יזם את הבאתם של אנשי הקבע, ליווה את התושבים והצבא, דאג שיהיו מרוצים מהמעבר ליבנה, ועורר בהם אמון – כל זאת בלי לשכוח או לוותר על תושביה הוותיקים של העיר.

אכלוס השכונה הצבאית בעיר הביא לחלוקה של שכונת נווה אילן לשני חלקים, הן מבחינה חברתית-כלכלית והן מבחינה מרחבית – השכונה הצבאית ממערב והשכונה האזרחית ממזרח, כשאל מול שתיהן ניצבת יבנה הוותיקה בחלקה המזרחי של העיר. בשכונת נווה אילן האזרחית נוסף על משפרי הדיור מהערים הסמוכות, נוכל למצוא יבנאים ותיקים משפרי דיור, בני המעמד הבינוני, מזרחים, עובדים בעיסוקים עצמאיים שונים שהשכלתם גבוהה מזו שרכשו הוריהם. המאפיין הבולט ביותר שלהם הוא המוביליות החברתית-כלכלית (Ayalon, Ben-Rafael & Yogev, 1990). בשכונה הצבאית אשר במערב העיר, התגוררו משפחות שבראש משק הבית עומד איש קבע, תושבי השכונה הם לרוב ממוצא אשכנזי, ממעמד סוציו-אקונומי גבוה ובעלי השכלה גבוהה מהמוצע של האוכלוסייה הבוגרת המתגוררת ביישוב (Ayalon, Ben-Rafael & Yogev, 1990; ג'משי, 1995). בסקר שנערך בעיר בשנת 1992 תושבי שכונה זו דירגו את רמת הכנסתם כגבוהה יחסית (דגני, 1992). השכונה הצבאית היתה מובחנת מיבנה מבחינות רבות: מבחינה מרחבית (סטרוקטוראלית וגיאוגרפית), מבחינת נגישות וקישוריות, ברמת הפיתוח, טיפולוגיית הבינוי והנראות, וכן תודעתית, מאחר ותושבי השכונה החזיקו בזהות שכונתית חזקה שהביאה אותם לתפיסה עצמית שונה מזו של שאר התושבים – בזיקה לשכונה עצמה ולא לעיר, מה שהתפרש בעיני חלק ניכר מתושבי יבנה הוותיקה כאליטיזם. 13 14

הפיתוח לא עברה מעל הראש של המזרחיים בני המקום, אלא לוקחת אותם בחשבון. בכך הוא מחד, מייצר דגם גבוה של מגורים ומאידך דואג שדגם זה יונגש לתושביה המזרחיים של העיר.

דוגמה למדיניות זו אשר יושמה גם בשכונות הוותיקות, היא בניה של בתים בשיטת בנה ביתך בגרעינים הקשים של אותן השכונות: כארבע מאות וחמישים משפחות התגוררו במה שהיה בעבר מעברות, בתוך צריפי קליפורניה, אזבסטונים ובתים ערביים נטושים, בתנאים ירודים. בכדי לצמצם את הפערים בין השכונות, במיוחד בשלהי הקמתה של שכונת נווה אילן כפי שתתואר בהמשך, יזם שטרית מעין פרויקט פינוי-בינוי: שטרית, שהתגורר עם הוריו באחד מהצריפים, הגיע להסכמה מול המינהל להעניק לדיירים מגרש מפותח בשטח של כחצי דונם לבניית בית פרטי. את היוזמה הצליח שטרית להוציא לפועל באמצעות משכנתא מיוחדת ומצומצמת שהציע משרד השיכון, שהתנאי לקבלתה הוא פינוי מבנה ישן והריסתו. שטרית סיפר כי למעט משפחה אחת אשר דרשה שני מגרשים ולא נענתה, כל המשפחות שהתגוררו במבנים אלה בנו את ביתן בשיטת בנה ביתך בשכונות הוותיקות. בתחילה בנו המשפחות בית קטן במסגרת התקציבית שאפשרה המשכנתא, ולימים הורחבו הבתים. לפעולה זו היו השלכות רחבות על רמת החיים השכונתית והעירונית, בנוסף להטבה בתנאי המחיה האישיים, שיפור העתיד הכלכלי של ילדיהם, לצד פתיחת ערוץ של מוביליות באמצעות הטובין שהועמדו לרשותם. בנוסף, לפעולה זו היתה השפעה רחבה יותר ברמה העירונית, שכן בעקבותיה נבנו תשתיות, כבישים ומדרכות שהלמו את תנאי המגורים החדשים. במקביל – החיל שטרית את פרויקט 'שיקום שכונות' בעיר.¹¹

כניסתו של אחר מאוד משמעותי

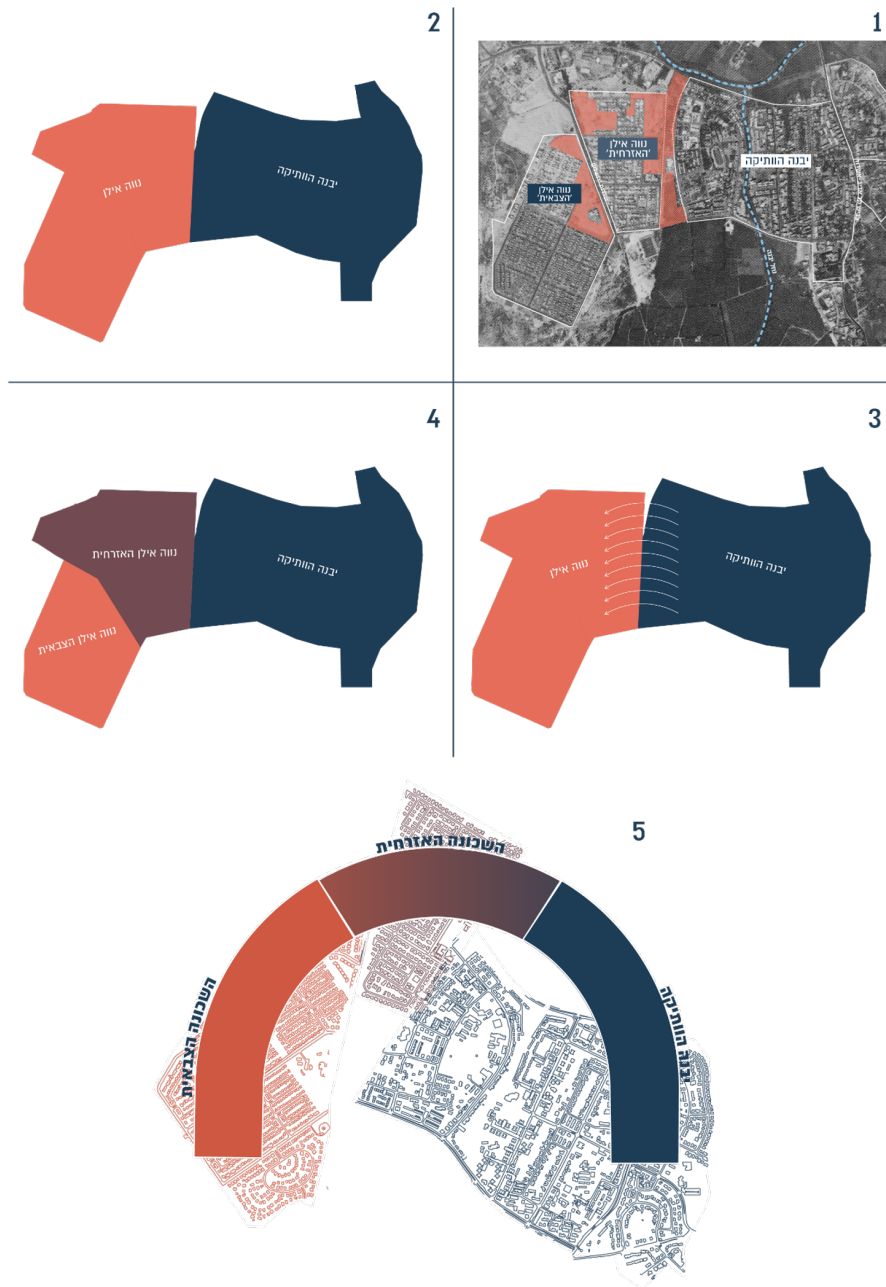
באותה תקופה התקשה צה"ל בכלל וחיל האוויר בפרט לשמר כוח אדם איכותי בשירות קבע, ולשם כך הוצע ליישם את מודל השכונה הצבאית כאסטרטגיה לשימור כוח אדם איכותי בצבא. לפי מודל זה, אנשי קבע יוכלו לקנות בית פרטי במחיר מוזל בתמורה לחתימה על חמש שנים לפחות בשירות קבע. הקריטריונים של הצבא לבחירת המיקום היו קרבה לבסיסים, הסכמה מצד המשרתים, ו"השבחת" היישוב מהמהלך (עברי, 2020).¹² שטרית, ששמע על החיפוש הציני לצבא את החלק המערבי של שכונת נווה אילן ביבנה.

דוד עברי, מפקד חיל האוויר דאז וממובילי המהלך מטעם הצבא סיפר, בראיון עימו, על הצעדים הראשונים להקמת השכונה: "באנו שם לביקור [...] והשתכנענו משטרית שהיה אז ראש עיר צעיר כזה, נמרץ, שמאוד רצה אותנו כנראה ועשה כל מאמץ והבטיח לנו בתי ספר וגני ילדים – הכל יעשו לטובת העניין הזה, והקצה לנו שטח גדול מאוד".

דיור מיבנה הוותיקה אל השכונה האזרחית. כך, בעצם, המעמד הבינוני המזרחי תומך את המבנה העירוני החדש שנוצר ביבנה כמעין אבן ראשה, סופג את המשקל שמופעל משתי השכונות, ממתן את ההבדלים והמתחים שביניהן ומייצב את המבנה החברתי החדש שהתקבל בשל התוצר התכנוני.

שרשרת הדימויים (איור מס' 4) מדגימה כיצד אסטרטגיות הפעולה העירוניות של המעמד הבינוני המזרחי השפיעו על עיצוב דמותה של העיר, ובעיקר על טשטוש הגבולות שניסו מתכנני השכונות החדשות לחרוט בה: המדיניות החברתית חיפחה וכיפרה על התכנון הסגרגטיבי בכך שיצרה אמצעי מתווך ומגשר בתוך שכונת הביניים – הגירה של משפרי

איור 4: אבסטרקציה: תפקידו של מעמד הביניים המזרחי ביבנה בייצוב המבנה החברתי של העיר

דיון: הנשר והמים הסוערים

את הדיון במאמר זה אנו מבקשות למקם בשני מעגלים. הראשון הוא חקר המקרה והשני של הדיון התיאורטי המחזיק בחפיפה בין מרחב מעמד ואתניות. הציר המחבר בין שני מעגלי ניתוח אלה – הוא המעמד הבינוני המזרחי, הן כמופע סוציולוגי והן כמושג תיאורטי. המאמר מבקש לבאר שינוי בקריירה של עיירת פיתוח אחת, יבנה. ומבקש להאיר את המעמד הבינוני המזרחי כסוכני שינוי בעלי השפעה ממתנת – מתווכים עירוניים.

במאמר תיעדנו את אופני התגבשותה של קבוצה אשר למרות ובגלל נקודת הפתיחה הנמוכה מן הבחינה האתנית-מעמדית ומרחבית, ביצעו מוביליות חברתית. עמדנו על החשיבות של היציאה מיבנה ומבית ההורים בגיל צעיר יחסית, ואת השיבה כאירוע זהותי מכוון: רגע בו הם מבינים כי נפרדו סוציולוגית מהוריהם ומחלק מאחיהם, אך הם חוזרים הביתה ובוחרים להפוך להיות סוכני שינוי. תיארונו איך לא רק המוביליות יצרה אותם – אלא הגיבוש ביניהם כקהילה בעלת מודעות חברתית מפותחת ומכאן אף אקטיביסטית, אשר לקחה חלק במחאה בישראל של שנות השבעים, התמודדה בזירה הפוליטית – ואף הצליחה לקחת לידיה את ההנהגה. חשוב לציין כי חברי הקבוצה שימשו בתפקידי צומת חברתיים וחינוכיים ועסקו כל העת ברקמה החברתית – באופנים ישירים. היותם בני המקום, בשר מבשרה של יבנה המזרחית והפועלית מחד והיותם בני קבוצת סטאטוס אחת עם תושבי השכונה האזרחית והצבאית – הפכו אותם לקבוצה מתווכת, גשר על פני מים סוערים.

לראשונה במחקר, ביקשנו לעמוד על אסטרטגיות הפעולה העירוניות של המעמד הבינוני המזרחי ולתעד את אופני השינוי שהובילו. עסקנו רבות בפיתוח המרחבי של יבנה: טענו כי שטרית אינו מצדד בעמדת המדינה המאמינה בפיתוח עירוני באמצעות בנייה רוויה של השכונות הקיימות כך שיוותר פיתוח אינטגרטיבי, "צמוד דופן" בשפה המקצועית. על פניו הפיתוח העירוני ששטרית מבקש לייצר הוא אנטי חברתי: הוא מקדם בנייה פרטית במרחבי החולות, הרחק מהשכונות הוותיקות. אך מדיניות האכלוס שהוא מציג והאופן בו הוא מציג פיתוח מכליל – מהפכת את מצב העניינים. שטרית פועל לקדימות של תושבי יבנה הוותיקה במרכזים על השטחים לבנייה ובכך הוא מאפשר לתושבים רבים, והמתווכים העירוניים בכללם, לשפר דיור וליצור מרחבים עירוניים שהם בעת ובעונה אחת גבוהים במונחי ישראל של שנות השמונים, ומאידיך מכילים ופתוחים לדור הצעיר אשר נמצא בעיצומה של מוביליות חברתית. למעשה, רכישת הבית הפרטי, היתה אחד המנופים למוביליות חברתית של המעמד הבינוני. צריך וחשוב לשים מעשה זה בתוך הקשר רחב יותר – של עליית הליכוד לשלטון ושל קידום היוזמה הפרטית והבנייה הפרטית ברחבי הארץ כולה. מעשה זה בפיתוח של יבנה, בייחוד כאשר חלקים מהשכונה

צמודת הקרקע מיועדים להיות שכונה צבאית, נראה כמו מתכון חברתי בדוק לסגרגציה מרחבית. אך הקריירה של יבנה מתקדמת לכיוון אחר.

במחקר למדנו על פעולות קטנות וגדולות של מיתון מתחים וקונפליקטים. פעולות אלה של ניהול עירוני וודאי היו זוכות היום לכינוי פיתוח מכליל. במקביל לפיתוח של השכונה האזרחית, יבנה עוסקת בפיתוח המעברה של יבנה. שטרית וחבריו סברו כי יש לתת לתושבי המעברה אפשרות לבנות בית פרטי, זאת באמצעות הסכמות גבוהה במעבר בין המבנה הזמני למבנה הקבע וזאת תוך הקמה ופיתוח של תשתיות מודרניות.

חשוב לציין, איננו באות לטעון כי תהליכי הפיתוח העירוניים היו משוללות מתחים. ההפך הוא הנכון. בכל ראיון שקיימנו העידו המרואיינים מכל קצוות העיר על הבעיות הרבות והמתחים הרבים שצצו במפגש בין הקבוצות. כמו שקורה פעמים רבות במפגש בין שונים – הזדהות הקולקטיבית רק התחדדה והמתחים והפערים התחדדו, בהתאמה. אך בעוד שמתחים וקונפליקטים אלה זכו לתיעוד, במחקר זה בחרנו להתרכז במעמד הבינוני המזרחי, ובמדיניות העירונית שהוא חולל והוביל בשנים מכוונות אלה. אנו טוענות כי המעמד הבינוני המזרחי אשר הנהיג את העיר בחר דגם פעולה מרתק – הוא הציב וקידם דגמים גבוהים של מוביליות חברתית – ואז יצר מדיניות מכלילת: הן באמצעות העדפות במרכזים, סיוע בבניית בתים, במבנה אחזקת המניות בקאנטרי השכונתי, כלומר, הוא הבין שנדרשת פעולה דרמטית ומרחיקת לכת של פיתוח על מנת להוביל את יבנה לאופק מעמדי וחברתי אחר.

במעגל השני, המעגל התיאורטי, ביקשנו באמצעות המקרה של יבנה לבקר את הדומיננטיות של הפרדיגמה הגורסת כי מעמד-אתניות-מרחב. הפכו בישראל למופע אחד. פתחנו את המאמר בהצגה של שתי תזות גדולות ביחסי חברה-מרחב-אתניות. האחת הטוענת כי החברה הישראלית היא חברה מקוטבת, ישראל הראשונה והשנייה, ושמעשה השעתוק לאורך צירים אלה נמשך במידה רבה עד היום. מנגד, סקרנו דיווחים מתוך המחקר, אשר החלו בשנות השמונים ונמשכים עד היום אשר מתארים כי לא ניתן יותר להצמיד בין המרחב-האתניות-והמעמד משום שקבוצות רבות בחברה הישראלית, ובמיוחד קבוצות מתוך "המזרחיים", נעו בסולם המעמדי ולכן גם המרחבי, תנועה משמעותית והם מהווים היום חלק ניכר מבני המעמד הבינוני בישראל. עוד דיווחנו מתוך המחקר כי עיירות הפיתוח מהוות יותר ויותר את ביתם של בני המעמדות הבינוניים, ובכך מעידות על תמורות במעמדן, תמורות אשר מחייבות אותנו כחוקרות וחוקרים לחדול את השימוש במושג "עיירות הפיתוח". מאמרנו זה עוסק בשינוי, שינוי המבקש בית תיאורטי חדש. שינוי שתחילתו בסיפור על עיירה אחת שהופכת לביתם של בני מעמד הביניים בישראל. מעשה הפיתוח העירוני של יבנה,

11. ראיון עם אלוף דוד עברי, מפקד חיל האוויר בעת הקמת השכונה ומי שיזם את הקמתה מטעם הצבא, מאי 2020.

12. פרשנות זו מקבלת חיזוק על רקע תנועת הגירה מקבילה לשכונות הוותיקות של תושבים מערים אחרות, שבאו במקומם של משפרי הדיור בשכונת נווה אילן. תושבים חדשים אלה נטמעו מבחינה חברתית ואובחנו כפתוחים יותר לקיום קשרים חברתיים עם תושבי השכונות השונות (Ayalon, Ben-Rafael & Yogev, 1990: 45).

13. להרחבה ראו אבניאל, 2020.

14. נציין כי אמנם לגרעין הקשה של הבעיה – המעברה והצריפים – נמצאו פתרונות, אך לא כל המרקם הוותיק זכה להתחדש, וכמו בערים הוותיקות בכל הארץ נשארו בו רוב של שיכונים, שהמנגנונים התכנוניים המופעלים בהם הם בעיקר תמ"א 38, פינוי-בינוי וכן בינוי-פינוי-בינוי שהעירייה מסייעת לקדם גם כיום. כמו כן, בשכונות החדשות של יבנה קיימים פרויקטים רבים של מחיר למשתכן, אשר בהם זכאים בני המקום להעדפה בהגרות, מה שמאפשר להם להמשיך להתגורר בעיר ולשפר את מעמדם.

מקורות

אבניאל, ה' (2020). הפיכה צבאית? על יחסי הגומלין שבין שכונה צבאית לשכונות אזרחיות: העיר יבנה כמקרה בוחן. חיבור על מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת התואר מגיסטר למדעים בתכנון ערים ואזורים. הטכנון: חיפה.

אהרון גוטמן, מ' (2005). לתכנן ולחיות את עיר הלאום המודרנית: על גבולות ומגבלות האזרחות בישראל של שנות ה-2000. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב

אמית, ק' (2001). מזרחים לעומת אשכנזים: החלוקה האתנית הדיכטומית והצלחתם של בני הדור הראשון והשני בשוק העבודה הישראלי, עבודת דוקטור, החוג ללימודי עבודה, אוניברסיטת תל-אביב.

אסנת, ד' (2004) מחייטים וסנדלרים בינו פה נמל: פועליות, לאומיות ואתניות בקרב פועלי נמל אשדוד 1961-1967. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בן גוריון.

אפרת, צ' (2004). הפרויקט הישראלי: בנייה ואדריכלות, 1973-1948. מוזיאון תל אביב לאומנות.

ארכיון המדינה (1972). סיכום דברים משיבת הועדה הבין משרדית בעניני יבנה. 30.11.72. תיק הסברה יבנה, מזהה פיזי גל-5/50917.

ביילן, י' (1972). עיירה קרובה-רחוקה, דבר, (28.04.1972) עמ' 18-19, 22.

בירנבוים-כרמלי, ד' (2000). צפונים: על מעמד בינוני בישראל. ירושלים: הוצאת ספרים על שם י"ל מאגנס.

גדיש, י' (1970). סקר רמת הפיתוח יבנה, מרץ 1970 - תש"ל. משרד ד' זסלבסקי.

גיגי, מ', יהודה ע', נגר-רון ס', רזי ת' (2020) גוונים באקדמיה – דוח מחקר על מגוון לאומי, אתני, מגדרי ומרחבי בקרב הסגל והסטודנטים. דו"ח מחקר.

הוא בבחינת ביקורת על הסטגנציה בחשיבה הסוציולוגית הממשיכה לאחוז בקשר שבין אתניות-מרחב-מעמד בישראל. לנוכח תהליכי שינוי אלה יש צורך לעכל, לפתח ולכתוב תיאוריה חברתית חדשה. זוהי ביקורת על תפיסת "השעתוק" אשר קנתה לה אחיזה בסוציולוגיה הישראלית ובציבוריות הישראלית, תיאוריה אשר עסוקה בביצור מעמדה ומסרבת להכיר ולבאר את תהליכי המוביליות של קבוצות ומרחבים רבים בישראל, סירוב זה הוא גם סירוב להכיר בפועלם של מזרחים ומזרחיות רבות אשר כנגד כל הסיכויים הצליחו להתעלות על קשיי היום יום ועל המבנה הדכאני שפעל עליהם. תיאוריות השעתוק למיניהן נתפסות כחלק מ"סדר יום מזרחי", למעשה הוא מהווה מעשה של אי-הכרה בהיווצרותו של המעמד הבינוני המזרחי בישראל ובמה שהיו עבור החברה הישראלית בכלל.

הערות

1. כביש תל אביב-אשדוד.
2. עד לשנות השמונים פעלו בעיר שבעה מפעלי לעיבוד עורות שהפיצו ריח חריף בעיר ובסביבתה.
3. ראיון עם מאיר שטרית, אפריל 2020.
4. יוזמה של פרופ' דוד חן מהאוניברסיטה העברית, מט"ח וראש העירייה מאיר שטרית. יבנה הוא היישוב הראשון בו החל הניסוי בלמידה יחידנית ('ניל"י").
5. בראיון שערכנו עמו (פברואר 2020), טען אדריכל משה (מוסה) כילף שהרעיון לבנייה של בתים בשיטת 'בנה ביתך' – הוא רעיון שלו משנת 1975, וכי הציע את התכנון מבלי להיות מודע לפרוגרמה העירונית ולהמלצות הוועדה.
6. בתחילה ביקש שטרית לתת הנחה של 75% על המגרשים, אך קיבל מאריק שרון, שר החקלאות דאז הנחה של 50% (מיכלסון, 1993: 178).
7. חוברת הפרויקט "יבנה – בניה עצמית בשכונת ה-400" משנת 1979.
8. רבקה אבולסון, בתוך יזהר, 2008: 66.
9. עמדתם של מכיני תכנית הפעולה העירונית לשנת 1981, לעומת זאת, היתה ביקורתית כלפי משרד הבינוי והשיכון בתואנה שלא רכש מגרשים בשכונה לטובת אינטגרציה חברתית, "שהרי טבעי שהשכונה תאוכלס על-ידי מעמד כלכלי היכול לשלם את מחיר הקרקע, הפיתוח והבניה, וזהו, כמוכן, תהליך של סגרגציה" (סלייפר וסטופ, 1981: 28).
10. הפרויקט הופעל בשכונת רמות ויצמן בין השנים 1978-1993 (פיזי) ובין השנים 1978-1995 (חברתי) ובשכונת נאות שז"ר בין השנים 1982-1996 (חברתי) ובין השנים 1991-1998 (פיזי) (מתוך: רשימת כל שכונות השיקום, 1978 ואילך, אתר משרד הבינוי והשיכון).

- גילת, מ' (1969). **יבנה קוראת ס.א.ס.** על המשמר: 14.02.1969 עמ' 11.
- ג'משי, ח' (1995). **שכונת מגורים ועמדות תלמידים: השפעת פרויקט "בנה ביתך" בעיר פיתוח.** חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה. אוניברסיטת תל אביב.
- גרייצר, א' (2017). **מהשכונה אל השיכון: ההתיישבות העירונית של הפועלים בארץ ישראל ושוורשיה הרעיוניים, 1950-1920.** פרדס.
- דגן-בוזגלו, נ' וקונור-אטיאס, א' (2013). **הרובד הבינוני בישראל 2010-1992: תמונת מצב.** מרכז אדוה: מידע על שוויון וצדק חברתי בישראל.
- דהן, י' (2014). **פוליטיקה מקומית.** בתוך, י' לוי וא' שריג (עורכים), **השלטון המקומי - בין המדינה, הקהילה וכלכלת השוק** (ב), 477-423. האוניברסיטה הפתוחה.
- דהן, מ' (2001). **עליית אי השוויון הכלכלי, בתוך: אבי בן בסט (עורך), ממעורבות ממשלתית לכלכלת שוק: 1985-1998,** הוצאת עם עובד: 454-411.
- דהן, מ' (2013). **האם כור ההיתוך הצליח בשדה הכלכלי? סדרת מאמרים לדיון.** ירושלים: מכון פהר, בית הספר למדיניות ציבורית, האוניברסיטה העברית והמכון הישראלי לדמוקרטיה: 1,4,7.
- האז, ה' (1998). **תרבות הפנאי בישראל, פנים 107-139**
- זרטל, ע' (1972). **עיירה עזובה בצד הדרך, דבר, 10.03.1972** עמ' 11, 35.
- חזות, ש' (1982). **תזכיר על המצב ביבנה.** מועצה מקומית יבנה. ארכיון המדינה. לשכת נשיא המדינה. תיק נ- 355/12.
- חזן, ח. (1988). **שכונת שיקום כקהילה—ניתוח אנתרופולוגי מנקודת הראות של "העולם החברתי". מגמות, 286-298.**
- יזהר, ד' (2008). **פרוייקט "בנה ביתך": המרחב הבנוי בנקודת שינוי חברתית תרבותית ומקצועית.** חיבור על מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת התואר מגיסטר למדעים בארכיטקטורה – בינוי ערים, הטכניון.
- יזהר, ד' (2016). **בנה ביתך: קריאה סוציו-תרבותית של המשמש הפעיל.** חיבור על מחר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, הטכניון.
- יער (יוכטמן), א' (1986). **"זמות פרטית כמסלול ניעות אלטרנטיבי". מגמות XXIX עמודים 393-412.**
- יעיש, מאיר, (2003). **"מעמד, עדה ומפלגה בישראל", סוציולוגיה ישראלית** (2) עמ' 364-341.
- יפתחאל, א' וקדר, א' (2000). **על עוצמה ואדמה: משטר המקרקעין הישראלי, תיאוריה וביקורת, 16: 67-100.**
- כהן, א' וליאון, נ' (2008). **לשאלת המעמד הבינוני- המזרחי בישראל. אלפיים, 102-83: 32**
- ליצ'פילד, נ' (1970). **מדיניות פיתוחן של הערים החדשות בישראל. תל-אביב: המכון לתכנון ופיתוח בע"מ.**
- לישנסקי, א' (1970). **ועדת השרים לסווג מחייב של ערי הפיתוח לכל היעדים.** מזכירות הממשלה. 15.12.1970, ארכיון המדינה: מזהה פיזי 3409/8.
- מוסן, א' וסטופ א' (1973). **פרוגרמה לפיתוח וקידום עירוני: יבנה.** משרד הבינוי והשיכון – אגף הפרוגרמות.
- מוסרי, א' (1996). **תכנון מרחב אסטרטגי ואסטרטגיה לאומית בישראל.** חיבור על מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבל תואר ד"ר למדעים, הטכניון.
- מיכלסון, מ' (1993). **נגד הזרם – סיפורו של מאיר שטרית.** גלי-אלפא תקשורת.
- מילגרם, מ' (2015). **סגרגיה כלכלית בישראל.** הוצאת המכון לפרפורמות מבניות מעריב (1974). **יבנה אין בית ספר תיכון חילוני.** (06.06.1974): 19.
- נגר, ש' וגדות, ד' (1998). **יבנה: ממושב הסנהדרין לעיר ואם בישראל.** אלפא-רעות.
- נצן-שיפטן, א' (2000). **בתיים מולבנים. תיאוריה וביקורת, 16: 227-232.**
- נת"ם (1971). **סקר על הנכונות להשתקע ביבנה בקרב אנשים העובדים ביבנה וגרים מחוצה לה.** ירושלים: הרשות לתכנון כח אדם. ארכיון המדינה, תיק הסברה יבנה. מזהה פיזי גל- 50917/5.
- סבירסקי, ש' (1981). **לא נחשלים אלא מנוחשלים.** חיפה: מחברות למחקר ולבקורת 3.
- סבירסקי, ש' וברנשטיין, ד' (1993). **מי עבד במה, עבור מי, ותמורת מה? הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית, מתוך א' רם (עורך) החכרה הישראלית - היבטים ביקורתיים. 120-147.** ברירות.
- סטופ, א' (1984). **יבנה – מן הכפר הערבי ועד בנה-ביתך. א.א., 6: 33.**
- סלייפר, י' (1970). **סיווג עיירות הפיתוח: ניספח א': הצעת סיווג ערי הפיתוח לצורך דירוג הסובסידיות לאיכלוס.** מכתב שנשלח אל גדעון נאור, המשנה למנכ"ל משרד העבודה ויו"ר ועדת נאור, 12.11.1970, משרד השיכון: אגף הפרוגרמות. ארכיון המדינה: מזהה פיזי גל-4898/17.
- סלייפר, י' וסטופ, א' (1981). **יבנה: תכנית פיתוח עירונית: הצעה לתכנית פעולה.** מדינת ישראל: משרד הבינוי והשיכון, אגף הפרוגרמות.
- סמוחה, ס' וקראוס, ו' (1986). **מוצא עדתי בתור גורם בהשגת סטטוס בישראל, מגמות** (כט) (3) עמ' 305-284.
- צדקוני, ד' (1979). **יבנה משנה את פניה.** דבר (28.12.1979).
- קונור-אטיאס, אתי, והלא אבו-חלא, 2009. **זכאות לתעודת בגרות לפי יישוב 2007-2008,** תל אביב: מרכז אדוה.
- קליין, מנחם, (2016) **קשורים: סיפור של בני הארץ.** הוצאת עם עובד, סדרת קו אדום. 355 עמודים.
- רם, אורי (2020) **הסוציולוגיה הישראלית: הסטוריה רעיונית, 1882-2018,** הוצאת אוניברסיטת בן גוריון.
- שדר, ה' (2006). **שאלות תרבותיות בשיכון הציבורי. אופקים בגאוגרפיה 67: 30-18.**
- שוורץ, א' (2014). **עיראקים אשכנזים מאוד: על אותנטיות, גבולות מעמדיים והמטפוריקה של השפה האתנית בישראל. תיאוריה וביקורת 43, סתיו 2014.** 103-130. עמ' 104.
- שושנה, א', ששון-לוי, א' (2014) **השתכנוזות: על פרפורמנס אתני וכשלונ. תיאוריה וביקורת 42: 71-97.**
- שלהב, י' (1991) **עיירה בכרך: גיאוגרפיה של התבדלות והשלמה.** ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- שלו, מיכאל, וגל לוי, (2004) **"המנצחים והמפסידים של 2003: אידיאולוגיה, מבנה חברתי ושינוי פוליטי",** מיכל שמיר ואשר אריאן (עורכים), בחירות בישראל 2003, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 276-247.
- שנהב י' (עורך) (2003) **מרחב אדמה בית, הוצאת הקיבוץ המאוחד.**
- Abutbul-Selinger, Guy. "Invisible boundaries within the middle class and the construction of ethnic identity." *Identities* 27, no. 2 (2020): 210-228.
- Aharon, M. (2013). Riding the culture train: An ethnography of a plan for social mobility through music. *Cultural Sociology*, 7(4), 447-462.
- Aharon-Gutman, M., & Cohen, N. (2019). Refusal, circulation, refuge: young (im) mobilities in rural Israel. *Social & Cultural Geography*, 20(6), 849-870.

Ayalon, H., Ben-Rafael, E., & Yogev, A. (1990). **Community in Mobility, Status Enhancement, Integration and Conflict**. Discussion Paper No. 6-90, March 1990. The Pinhas Sapir Center for Development, Tel Aviv University.

Bauman, Z. (2013). **Community: Seeking safety in an insecure world**. John Wiley & Sons.

Cohen, N. and M. Aharon-Gutman (2014). Citizenship at Work in the Israeli Periphery: The Case of Peri Ha'Galil. *Environment and Planning D: Society and Space*, 32(4), 589-605

Cohen, N., & Aharon-Gutman, M. (2016). "Labor agencies and the temporality of struggles: A comparative study in the Israeli periphery." *Geoforum*, 74: 98-107.

Cohen, Y., & Haberfeld, Y. (1998). Second-generation Jewish immigrants in Israel: have the ethnic gaps in schooling and earnings declined?. *Ethnic and Racial Studies*, 21(3), 507-528.

Cohen, Y., Haberfeld, Y., & Kristal, T. (2007). Ethnicity and mixed ethnicity: Educational gaps among Israeli-born Jews. *Ethnic and Racial Studies*, 30(5), 896-917.

Peres, Yochanan, and Ruth Katz. "Stability and centrality: The nuclear family in modern Israel." *Social Forces* (1981): 687-704.

Keidar, N. (2019). Residential Segregation in Israel, 1961-2008: The Spatial Assimilation of Immigrants. *Israel Studies Review*, 34(1), Spring 2019: 131-153

Khazzoom, A. (2005). Did the Israeli state engineer segregation? On the placement of Jewish immigrants in development towns in the 1950s. *Social forces*, 84(1), 115-134.

Khazzoom, A., (2008). **Shifting Ethnic Boundaries and Inequality in Israel: Or, How the Polish Peddler Became a German Intellectual**, Stanford: Stanford University Press.

Kraus, V., & Koresh, Y. (1992). The course of residential segregation: Ethnicity, socioeconomic status, and suburbanization in Israel. *Sociological Quarterly*, 33(2), 303-319.

Kristal, T. (2013). Slicing the pie: State policy, class organization, class integration, and Labor's share of Israeli national income. *Social Problems*, 60(1), 100-127.

Okun, B. S. (2001). The effects of ethnicity and educational attainment on Jewish marriage patterns: Changes in Israel, 1957-1995. *Population studies*, 55(1), 49-64.

Park, R. E. (1952). **Human communities: The city and human ecology**. P. 278

Shokeid, M. (1971). **The dual heritage: Immigrants from the Atlas Mountains in an Israeli village**. Manchester University Press.

Tzfadia, E., & Yacobi, H. (2011). **Rethinking Israeli Space: Periphery and Identity (1st ed.)**. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203816998>

Wacquant, L. (2008). **Urban outcasts: A comparative sociology of advanced marginality**. Polity.

Ya'ar, E. (2005). Continuity and change in Israeli society: The test of the melting pot. *Israel Studies*, 10(2), 91-128.

Yavo Ayalon,S., Aharon-Gutman,M., Mozes,TA. (2019) Can art breach boundaries? Segregation and hierarchy at a fringe theatre

festival in the Israeli mixed city of Acre. *Journal of Urban Design* 24 (4), 617-639

Yavo-Ayalon, S. (2019). 'Enabling Peripherality': Artistic Trajectories in a Peripheral City. *Cultural Sociology*, 13(4), 461-482.

Yavo-Ayalon, S., Aharon-Gutman, M., & Alon-Mozes, T. (2019). A City for Itself: A Peripheral Mixed City's Struggle for Cultural Capital. *City & Community*, 18(3), 792-811.

Yiftachel, O. (2006). **Ethnocracy: Land and identity politics in Israel/Palestine**. University of Pennsylvania Press.

Yiftachel, O., & Yacobi, H. (2003). Urban ethnocracy: Ethnicization and the production of space in an Israeli 'mixed city'. *Environment and planning D: Society and Space*, 21(6), 673-693.

הדר שוורץ-אבניאל היא אדריכלית נוף ומתכננת ערים.

schw.hadar@gmail.com

ד"ר מירב אהרון גוטמן היא מרצה בכירה בפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון ועמיתת מחקר בכירה במוסד שמואל גאמן.

meiravag@technion.ac.il